

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵ / ۰۸ / ۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵ / ۱۰ / ۱۰

(صفحه: ۸۳-۱۲۲)

معرفی دست‌نویس‌های *سلک الجواهر* و بررسی محتوایی و سبکی اثر

تقی پورنامداریان*، سید مهدی طباطبایی**، رضا صادقی***

چکیده: *سلک الجواهر* اثر عبدالحمید بن عبدالرحمان انگوری، متخلص به «حمید»، عنوان فرهنگنامه‌ای منظوم (عربی به فارسی) است که در سال ۵۷۵ق به تقلید از *نصاب الصبیان* ابونصر فراهی و *نصیب الفتنان* حسام‌الدین خوبی نگاشته شده است. این فرهنگنامه دیباچه‌ای کوتاه و ۳۵ بند/قطعه دارد که هر قطعه در وزن خاصی به نظم کشیده شده است. تعداد ابیات اثر، در مجموع، ۵۵۰ بیت به همراه ۳۵ بیت تلخیص و با احتساب ابیات الحاقی، روی هم ۵۹۰ بیت است. روش تحقیق به صورت اسنادی و با استفاده از امکانات کتابخانه‌ای است. با بررسی صورت‌گرفته، قریب به ۲۴ دست‌نویس از *سلک الجواهر* در کتابخانه‌های ایران و جهان شناسایی شد. در این پژوهش، نخست مؤلف و آثار وی بررسی شده است؛ سپس ۲۴ دست‌نویس شناسایی شده از این متن و، در ادامه، ۸ دست‌نویس مهم و آقدم آن معرفی می‌شود. در بخش پایانی نیز به بررسی محتوایی *سلک الجواهر* و بیان مشخصات سبکی آن می‌پردازیم.

کلیدواژه‌ها: *سلک الجواهر*، عبدالحمید بن عبدالرحمان انگوری، فرهنگنامه منظوم

* استاد زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید بهشتی

*** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول؛

۱ مقدمه

در ایران اسلامی همواره به دو اصل مهم و اساسی ایرانی و اسلامی بودن توجه شده است و ایرانیان از سویی در پی یادگیری زبان عربی برای فهم قرآن و تعالیم دینی بودند و از سوی دیگر می‌کوشیدند پاسدار فرهنگ و زبان فارسی باشند. بدین ترتیب، از آغاز نفوذ فرهنگ اسلامی در ایران، بسیاری از نویسندگان و شاعران فارسی‌زبان داعیه حفظ این دو فرهنگ و تمدن را داشتند. تعلیم زبان فارسی و عربی در مکتب‌خانه‌ها و مدارس دینی به روش‌های مختلف انجام می‌پذیرفت، از جمله این روش‌ها منظوم ساختن لغات فارسی و عربی در قالب فرهنگنامه‌ای منظوم به منظور تعلیم لغت به فارسی‌زبانان یا دوستداران این زبان بود.

قدیمی‌ترین فرهنگنامه منظومی که به دست ما رسیده است فرهنگ عربی-فارسی *نصاب‌الصیبان* ابونصر فراهی متعلق به اوایل قرن هفتم هجری است (ابونصر فراهی: پنج). به فاصله اندکی پس از ابونصر فراهی، فرهنگنامه‌های دیگری به تقلید از فرهنگنامه او منظوم شدند از جمله: *ژهره‌الادب*، نوشته شکرالله بن شهاب‌الدین احمد بن زکریا (وفات: ۶۴۰ق)؛ *نصیب‌الفتیان*، از حسام‌الدین خویی (زنده در ۷۰۹ق)؛ *تجنیس‌الالفاظ*، امیرخسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ق)؛ *سلک الجواهر*، از عبدالحمید بن عبدالرحمان انگوری (قرن هشتم) در آسیای صغیر؛ *نصیب‌الاحوان*، از مطهر (قرن هشتم) و... (← دیباجی: ۳۱ و ۳۲).

به سبب ارزش *سلک الجواهر* در مقام فرهنگنامه‌ای منظوم در حوزه آسیای صغیر، با استفاده از منابع نسخه‌شناختی و فهراس دست‌نویس‌های خطی، به معرفی دست‌نویس‌ها اقدام شد.

۲ عبدالحمید بن عبدالرحمان انگوری

عبدالحمید فرزند عبدالرحمان انگوری، متخلص به «حمید»^۱، شاعر فارسی‌گوی عثمانی، واعظ، محدث، نویسنده و لغت‌شناس قرن هشتم هجری (زنده در ۷۶۳ ق) می‌باشد (← حاجی خلیفه: ۲/ ۹۹۷؛ بغدادی: ۱/ ۵۰۶؛ Brockelmann: 2/ 313؛ کحّاله: ۵/ ۱۰۰ و ۱۰۱؛ تهامی: ۵۵۶).

اطلاع چندانی از احوال عبدالحمید در منابع نیست. در تمامی دست‌نویس‌های موجود، عنوان وی «انگوری» ضبط گردیده که تصحیفی از صورت «انگوری» است. شایان ذکر است در دست‌نویس‌ها و آنچه در تذکره‌ها آمده است صورت‌های گوناگونی نظیر انگوری، انگوری، انقروی و انقودی آمده که همگی دالّ بر آنکارایی بودن مؤلف است (رسولی: ۶/ ۵۷۵؛ ریاحی: ۱۴۰؛ دهخدا: ۱/ ۳۵۱). باید توجه داشت، در متون فارسی، نام آنکارا به صورت‌های انگوری، انگوریّه، انقره (به پیروی از تلفظ عربی) و اخیراً به صورت آنکارا و در زبان ترکی آنگره، انگورو، انگوری، انگوریّه و آنکارا و، در عربی، انقره، انقوریّه آمده است (کیوانی: ۲/ ۲۲۸).

سال تولد و وفات عبدالحمید مشخص نیست، اما در باب کیش و مذهب او، با توجه به آثار در دسترس از وی، می‌توان این‌گونه استنباط کرد که او از پیروان مذهب تسنن بوده است. دلایل این استنباط را چنین بر می‌شماریم:

(۱) در مقدمه سلک الجواهر، قرآن مبین را قدیم دانسته است، این در حالی است که در مذهب تشیع چنین اعتقادی وجود ندارد (برای اطلاع بیشتر ← سجادی: ۲۰۶-۲۰۹، ۴۶۲، ۴۶۳).

(۲) در منیة الواعظین و غنیة المتعظین، دیگر اثر مؤلف، از تمامی صحابه حتی امیرالمومنین علیؓ و تابعین از لفظ تمجید و بزرگداشت «رضی الله عنه» و «رضی» یاد می‌شود (← انگوری: برگ ۲۳).

۱. ← سلک الجواهر: بیت ۱۰۹:

ای حمید این نظم گوهر بر تو زبید در یقین زآنکه در نظم لغت مثلت نباشد بی‌گمان

۳) غالب احادیث و روایاتی که در *منیة الواعظین و غنیة المتعظین* آمده، به اذعان مؤلف، از صحیح مسلم و صحیح بخاری استخراج گردیده است؛ نظیر «اخرجه مسلم و البخاری...» (همان: برگ ۴۴).

افزون بر این، به قرینه موطن مؤلف که آنکاراست و دو بیت ترکی از عبدالحمید که در انجامة دست‌نویس *منیة الواعظین و غنیة المتعظین* آمده است:

هرکه حمامه کلور غمکین کرور شادان چقر لیک تشبیهین انوک اکلامیان نادان چقر
دنیا نوک اوکی صوکیه بکزیان حَمّام در کم بو مخلوقات اکا عریان کرور عریان چقر

(همان: برگ ۵۰)

این احتمال می‌تواند متصور باشد که زبان مادری عبدالحمید ترکی عثمانی رایج در قرن هشتم هجری بوده است. البته به دلیل نفوذ زبان فارسی در قلمرو عثمانی، ادیبانی چون عبدالحمید در این خطه پرورش یافتند که به زبان فارسی تسلط داشتند. عبدالحمید، علاوه بر زبان ترکی و فارسی، به عربی هم مسلط بود و، با هدف آموزش دو زبان فارسی و عربی به ترک‌زبانان آن سامان، *سلک الجواهر* را به رشته نظم درآورد.

۳ آثار

آثار عبدالحمید بن عبدالرحمان انگوری عبارت‌اند از *سلک الجواهر*، در لغت (۷۵۷ق)؛ *مُلتَمسات*، درخواست‌نامه منظوم (۷۵۸ق)؛ *منیة الواعظین و غنیة المتعظین*، در اخلاق (۷۶۳ق)؛ *المعشرات و المخلصات*، هر دو در حدیث نبوی.

از دو رساله اخیر، یعنی *المعشرات و المخلصات*، تنها در مقدمه *منیة الواعظین و غنیة المتعظین* نام برده شده (انگوری: برگ ۱۱)، که نشان می‌دهد این دو رساله، قبل از *منیة الواعظین*، یعنی پیش از ۷۶۳ق، نوشته شده است. از این دو رساله دست‌نوشته‌ای در کتابخانه‌ها یافت نشد.

۳-۱ سلک الجواهر

سلک الجواهر فرهنگنامه منظومی است که در ۷۵۷ق نوشته شده است.^۱ در اکثر دست‌نویس‌های این فرهنگنامه، عنوان آن سلک الجواهر آمده؛ اما در دیباچه *مُلتِمسات*، نصیب *الاحوان* نامیده شده است (علیزاده خیاط و ایمانی: ۱۹). به این ترتیب، این احتمال می‌رود که نام دیگر اثر نصیب *الاحوان* باشد که از جانب دوستان و یا کاتبان به این اثر اطلاق شده است یا آنکه کاتب سلک الجواهر را با اثری با همین عنوان از سراینده‌ای به نام *مطهر* (قرن هشتم) اشتباه گرفته است. سلک الجواهر با دیباچه‌ای منثور آغاز می‌شود و سپس ۳۵ قطعه شامل ۵۸۵ بیت به نظم کشیده شده که، از این تعداد، ۵۵۰ بیت شرح و بیان لغات است و، به موازات قطعات، ۳۵ بیت تلخیص در پایان هر قطعه آورده شده است. این قطعات در اوزان و بحور مختلفی نظیر رمل، هزج، منسرح، رجز، سریع و... منظوم گردیده‌اند. متن با این دو بیت پایان می‌یابد:

شُکر به ایزد که این نسخه به آخر رسید جمله هنرمند را تحفه فاخر رسید
دُرّ و صدف را ثمن هست، ولی دُرّ مَن قابل آن نیست، کو از دلِ زاخر رسید

۳-۲ *مُلتِمسات*

مُلتِمسات به درخواست‌نامه‌های منظومی گفته می‌شود که شاعر، در قالب آنها، خواسته خود را از ممدوح و مخاطب خود بیان می‌کند. *مُلتِمسات* به فاصله یک سال (جمادی‌الاولی ۷۵۸ق) پس از اتمام سلک الجواهر به نظم درآمد. این اثر، از کهن‌ترین نمونه‌های شناخته‌شده در شعر فارسی است که به تقلید از حسام‌الدین خوبی نگاشته شده است. *مُلتِمسات* دیباچه‌ای کوتاه به همراه «صد رباعی» دارد که ظاهراً منظور از رباعی قالب شعری رباعی نبوده، بلکه اشعاری مشتمل بر چهار بیت است. *مُلتِمسات* حاوی یکصد قطعه شعر است و، از آن شمار، تعداد چهار قطعه در قالب و وزن

۱. حمید این را به سال هفتصد و پنجاه و هفت اندر به اتمامش رسانیدی به عون خالق و یزدان

رباعی و بقیه اشعار در قالب قطعات مقفلاً با اوزان مختلف است (همان: ۱۴). این اثر به تصحیح ناصر علیزاده خیاط و بهروز ایمانی از سوی انتشارات میراث مکتوب، در سال ۱۳۹۳، به چاپ رسیده است.^۱ ناگفته نماند که مصححان محترم عنوان «انگوری» را برای عبدالحمید برگزیده‌اند که بهتر می‌بود صورت کهن‌تر و اصیل‌تر برگزیده می‌شد.

۳-۳ منیة الواعظین و غنیة المتعظین

رساله‌ای است به زبان عربی در اخلاق و مواعظ که در ۷۶۳ق در چهل باب تنظیم شده است. هر باب به کسب فضیلتی یا ترک رذیلتی اختصاص دارد. شیوه تدوین اثر به گونه‌ای است که در هر باب، نخست حدیث/ احادیثی نقل می‌شود، پس از آن حکایت/ حکایاتی مرتبط با موضوع باب مذکور آورده می‌شود و در آخر فوایدی از احوال متقدمین و اقوال متبحرین افزوده می‌شود. زمانی که در ذیل حکایتی یا روایتی نام شخصی را می‌آورد که برای خواننده مجهول یا ناآشناست، اعراب آن نام را مشخص می‌کند؛ نظیر «مسلم عباده، بضم العین المهمله و تخصیص الباء الموحده و الصامت بالصاد المهمله و التاء المثناه من فوق الحکایه» (همان: ۱۲). ابیات فارسی و عربی موجود در رساله منیة الواعظین و ابیات تخلص قطعات پایانی سلک الجواهر، گواه پای‌بندی مؤلف به اصول اخلاقی است.

موضوع ابواب این رساله بدین شرح است: فی کلمة توحید؛ فی الصلوة علی النبی علیه الصلوة و السلام؛ فی تسبیح و ذکر الله تعالی؛ فی الصلوات الخمس؛ فی الصلوة الجمعة؛ فی اخلاص العمل و ترک الریا؛ فی الطلب العلم؛ فی ترک العمل بالعلم؛ فی الامر بالمعروف و النهی عن المنکر؛ فی العدل؛ فی الظلم؛ فی الاجتناب عن صحبته [کذا] الامراء؛ فی الورع؛ فی الکسب؛ فی القناعة؛ فی التوکل؛ فی

۱. یگانه دست‌نویس این اثر در ضمن مجموعه شماره ۵۳۸۴ کتابخانه فاتح استانبول نگهداری می‌شود. کاتب آن احمد بن بخشایش بن عبدالله است و در سال ۸۷۱ق به نسخ تحریری کتابت شده است (حسینی: ۴۸۶ و ۴۸۷).

الحرص؛ فی الذم المال؛ فی الفقراء؛ فی الشکر و الصبر علی الشدة؛ فی اکرام الضیف و الجار و فضیلة اللقمة؛ فی السخاوة؛ فی المحبة؛ فی الجهاد؛ فی الحج؛ فی النکاح؛ فی حسن الخلق؛ فی الحلم و الرفق؛ فی کظم الغیظة [کذا]؛ فی الغیبة؛ فی الحسد؛ فی الکبر و التواضع؛ فی صلة الرحم؛ فی الحیاء؛ فی الزجر عن الضاحک؛ فی النهی عن شرب الخمر و بیان ثواب التوبة؛ فی ذکر الموت و الاستعداد؛ فی الصبر علی المصیبة؛ فی عذاب القبر؛ فی رجاء المغفرة.

در این اثر، که به زبان عربی نوشته شده، در میان حکایات و روایات آن، ابیات فارسی بسیاری آمده است که شماری از آنها، چنان‌که در کتاب آمده، سروده مؤلف است. افزون بر آنچه دربارهٔ منیة الواعظین و غنیة المتعظین گفته شد، احادیث بسیاری نیز در این اثر آمده است و، به طور کلی، روح تسنن بر این اثر حاکم است^۱.

۴ معرفی دست‌نویس‌های سلک الجواهر

با بررسی فهرست‌های نسخه‌های خطی، تاکنون قریب به ۲۴ دست‌نویس از سلک الجواهر در کتابخانه‌های ایران و جهان شناسایی شده است. از آنجا که سلک الجواهر در حوزه آسیای صغیر تحریر شده است، این احتمال می‌رفت که بیشتر دست‌نویس‌های آن در ترکیه باشد، اما در ایران نیز دست‌نویس‌های قابل توجهی از سلک الجواهر در دسترس است. نتیجهٔ این بررسی به این ترتیب است: در مجموع، ۹ دست‌نویس در کتابخانه‌های ایران، ۲ دست‌نویس در کتابخانه‌های عراق و ۱۳ دست‌نویس در کتابخانه‌های ترکیه نگهداری می‌شود و این احتمال می‌رود که

۱. دست‌نوشته‌ای چند از منیة الواعظین و غنیة المتعظین در کتابخانه‌های دنیا، به‌ویژه ترکیه، محفوظ است (قره‌بلوط، علی‌الرضا و احمد طوران قره‌بلوط: ۲ / ۱۵۴۴ (ش ۴۳۰۰)) و تنها یک دست‌نویس از این اثر در ایران موجود است که به شمارهٔ ۳۴۵۲/۲ در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی نگهداری می‌شود و به خط بخشایش بن محمد بن بخشایش بن عاشق پاشا و تاریخ تحریر آن ۹۳۴ق است (حسینی اشکوری و مرعشی نجفی: ۹ / ۲۴۸).

دست‌نویس‌های بیشتری از سلک الجواهر در کتابخانه‌ها و در اختیار مجموعه‌داران باشد که تاکنون فهرست نشده‌اند. باید خاطر نشان کرد بیشتر دست‌نویس‌های این نسخه در ترکیه و همچنین یک دست‌نویس موجود در کتابخانه ملی ایران تاکنون فهرست نشده‌اند و تنها اطلاعات برگه‌دانی فهرست‌نگاران بر روی وبگاه این کتابخانه‌ها قرار گرفته است.

۴-۱ دست‌نویس‌های شناسایی شده

الف) دست‌نویس‌های موجود در ایران

به منظور یافتن دست‌نویس‌های سلک الجواهر، از فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، فهرستواره دست‌نوشت‌های ایران (دنا) و فهرست نسخه‌های خطی فارسی احمد منزوی بهره جستیم، که گزارش اجمالی این جستار در ذیل می‌آید (← درایتی ۱: ۱۸/۳۵۰-۳۵۱؛ همو ۲: ۶/۱۸۶؛ منزوی، احمد: ۳/۱۹۹۱):

۱) دست‌نویس شماره ۴۱۷۵/۱ (ریزفیلم/ میکروفیلم) کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تاریخ تحریر: ۸۵۷ق؛ کاتب: عبدالله الآماسی.

اصل دست‌نویس در کتابخانه ملی مارچانا^۱ در ونیز نگهداری می‌شود. این دست‌نویس در نمایشگاهی که با همکاری کتابخانه مذکور و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در سال ۱۳۵۲ برگزار شده بود، عکس‌برداری شده است (← بهارلو: ۳۶؛ تیه‌پولو: ۴۰؛ دانش‌پژوه ۲: ۳/۲۵).

۲) دست‌نویس شماره ۲۶۰/۵ کتابخانه آیت‌الله فاضل خوانساری، تاریخ تحریر: ۸۸۱ق؛ کاتب: ابوالقاسم بن جمال‌الدین.

تاریخ تحریر این دست‌نویس، به اشتباه، ۸۸۵ق ضبط شده است (فاضلی و حسینی اشکوری: ۱/۲۳۷؛ حسینی اشکوری، جعفر و صادق حسینی اشکوری: ۱/۲۹۴ و ۲۹۵). در ترقیمه و انتهای مجموعه تاریخ مذکور آمده؛ اما مجموعه در سال‌های مختلفی نگاشته شده

است و فهرست‌نگاران محترم به این مسئله دقت کافی نداشته‌اند. در ترقیمه سلک الجواهر، در این مجموعه، پس از انجامه، به خط کاتب سال ۸۸۱ق: «احدی و ثمانین و ثمانیمائهُ [كذا] هجرة الرسول النبوية» مرقوم گردیده است (فاضلی و حسینی اشکوری: ۲۳۷/۱). این نکته را باید افزود که دست‌نویس عکس‌برداری‌شده این مجموعه به شماره ۲۵۷/۶ در مرکز احیاء میراث اسلامی نگهداری می‌شود (حسینی اشکوری، جعفر و صادق حسینی اشکوری: ۱/ ۲۹۴ و ۲۹۵).

۳) دست‌نویس بدون شماره مرحوم حسین شهشهانی، تاریخ تحریر: ۱۰۷۱ق، بی‌کاتب.

بنا به گزارش علیقتی منزوی در کتاب فرهنگنامه‌های عربی به فارسی، دست‌نویس مشتمل بر ۲۸ قطعه و ۴۹۸ بیت است (منزوی، علیقتی: ۱۶۲). این در حالی است که سلک الجواهر مشتمل بر ۳۵ قطعه و ۵۸۵ تا ۵۹۰ بیت است. افزون بر این، محل نگهداری این دست‌نویس مشخص نیست؛ احتمالاً پیش‌تر فرزند حسین شهشهانی از این دست‌نویس‌ها نگهداری می‌کرده است (جعفریان: ۵/ ۵۹۶ و ۶۰۳).

۴) دست‌نویس شماره ۹۵۱۲/۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.

۵) دست‌نویس شماره ۲۰۱۶/۳۷ (ریزفیلیم) کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.

اصل این دست‌نویس در یوگسلاوی سابق نگهداری می‌شود و تنها از برگ نخست و برگ پایانی دست‌نویس عکس‌برداری شده است (← دانش‌پژوه ۲: ۱/ ۶۳۸).

۶) دست‌نویس شماره ۸۵۸۴/۱ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران،

بی‌تاریخ، کاتب: [مولانا محمد عبدالفتاح].

۷) دست‌نویس شماره ۲۱۰۴۷ کتابخانه ملی ایران، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.

۸) دست‌نویس شماره ۴۲۰/۸ کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی قم،

بی‌تاریخ، بی‌کاتب.

این دست‌نویس بسیار خوش خط و خواناست؛ اما ناقص به شمار می‌رود و قطعات ۲۶-۳۲ (۷ قطعه) را ندارد.

۹) دست‌نویس شماره ۲/۲۶۷۶ کتابخانه ملی تبریز، بی‌تاریخ، بی‌کاتب. این دست‌نویس نیز به خط نسخ کتابت شده و مشکول است؛ مشتمل بر ۴۴ برگ (۸۷ صفحه)، در ابعاد ۱۵ × ۲۰/۵ سانتی‌متر و هر صفحه ۱۰ سطر دارد. آغاز دست‌نویس افتادگی دارد، به طوری که از اواسط دیباچه‌منثور آغاز می‌شود (سید یونسی: ۱/۲، ۸۳۱؛ نخجوانی: ۱۲۸). همچنین هفت قطعه (۲۶-۳۲) از ۳۵ قطعه در این دست‌نویس افتاده است.

ب) دست‌نویس‌های موجود در عراق

در میان فهرست‌های موجود از دست‌نویس‌های عراق، نام سلک الجواهر تنها در دو فهرست آمده است: یکی فهرس مخطوطات مکتبه الأوقاف العامة فی الموصل و دیگری الآثار الخطیة فی المکتبة القادریة فی جامع الشیخ عبدالقادر الکیلانی (قره‌بلوط، علی‌الرضا و احمد طوران قره‌بلوط: ۲/۱۵۴۴)، که در ذیل معرفی می‌شوند:

۱) دست‌نویس شماره 1527 کتابخانه قادریه بغداد (واقع در مسجد شیخ عبدالقادر گیلانی)، تاریخ تحریر: ۹۲۹ق، بی‌کاتب (عبدالسلام رؤوف: ۵/۴۱۹).

۲) دست‌نویس شماره 2/103/22 کتابخانه اوقاف عمومی در موصل، بی‌تاریخ، بی‌کاتب (عبدالرزاق احمد: ۳/۱۷۳).

ج) دست‌نویس‌های موجود در ترکیه

جستار در میان فهرس دست‌نوشته‌های ترکیه تنها محدود به فهرست‌های مهم، نظیر معجم التاریخ التراث اسلامی فی مکتبات العالم (ج ۲: المخطوطات و المطبوعات) نبود، بلکه پس از جست و جو در وبگاه کتابخانه‌های مهم ترکیه، مانند کتابخانه ملی آنکارا، و وبگاه یازمالار (بانک اطلاعات دست‌نویس‌های موجود در ترکیه) www.yazmalar.gov.tr؛ <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr>؛ نیز قره‌بلوط، علی‌الرضا و احمد

طوران قره‌بلوط: ۲/۱۵۴۴؛ نتایج زیر به دست آمد:

- (۱) دست‌نویس شماره 176 کتابخانه ملی آنکارا، تاریخ تحریر: ۸۷۴ق، کاتب: علی بن محسن بن الیاس.
 - (۲) دست‌نویس شماره 999/2 کتابخانه زیتون‌اوغلی شهر دوشانلی کوتاهییه، تاریخ تحریر: ۸۸۸ق؛ بی‌کاتب.
 - (۳) دست‌نویس شماره FY 575 کتابخانه دانشگاه استانبول، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.
 - (۴) دست‌نویس شماره 890/1 کتابخانه ملی آنکارا (انتقال‌یافته از مجموعه کتابخانه عمومی شهر اردو)، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.
 - (۵) دست‌نویس شماره 7025 موزه مولانا، قونیه، بی‌تاریخ، بی‌کاتب (← Gölpınarlı: 4/78).
 - (۶) دست‌نویس شماره 530/3 کتابخانه فرهنگستان زبان ترک، آنکارا، تاریخ تحریر: ۱۰۸۰ق؛ بی‌کاتب.
 - (۷) دست‌نویس شماره 735/2 کتابخانه سلیمانیه، استانبول (انتقال‌یافته از مجموعه کتابخانه عمومی آنتالیا)، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.
 - (۸) دست‌نویس شماره 219 کتابخانه فرهنگستان زبان ترک، آنکارا، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.
 - (۹) دست‌نویس شماره 5150/1 کتابخانه فرهنگستان زبان ترک، آنکارا، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.
 - (۱۰) دست‌نویس شماره 1895/1 کتابخانه عمومی حسن پاشا، شهر چروم، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.
 - (۱۱) دست‌نویس شماره 2721 کتابخانه عمومی مغنیسا (منیسا)، بی‌تاریخ، بی‌کاتب (← سبحانی: ۱۰۲).
 - (۱۲) دست‌نویس شماره 522 کتابخانه ملت، استانبول، مجموعه علی امیری، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.
 - (۱۳) دست‌نویس شماره 525614 کتابخانه عمومی شهر قونیه، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.
- از میان دست‌نویس‌های ایران، تنها دست‌نویس مرحوم حسین شهنشانی را در اختیار نداشتیم؛ همچنین دست‌نویس‌های عراق دست‌یاب نشد. یکی از

دست‌نویس‌ها در شهر موصل قرار دارد که سرنوشت آن کتابخانه مبهم است و دست‌نویس دیگر ظاهراً در زمان صدام حسین از مزار شیخ عبدالقادر گیلانی به جای دیگری منتقل شده است.

در میان دست‌نویس‌های ترکیه، ۳ دست‌نویس که آقدم و اهم دست‌نویس‌ها بودند، با پیگیری‌های صورت‌گرفته، دست‌یاب شد که عبارت‌اند از:

(۱) دست‌نویس کتابخانه ملی آنکارا، به شماره 176، تاریخ تحریر: ۸۷۴ق؛

(۲) دست‌نویس کتابخانه زیتون‌اوغلی شهر دوشانلی کوتاهیه، به شماره 999/2،

تاریخ تحریر: ۸۸۸ق؛

(۳) دست‌نویس کتابخانه دانشگاه استانبول، به شماره 575 FY، بی تاریخ.

۲-۴ دست‌نویس‌های اهم و آقدم

از میان دست‌نویس‌های سلک الجواهر، می‌توان ۸ دست‌نویس را آقدم و اصح از بقیه دانست که در ادامه، به توصیف تفصیلی آنها می‌پردازیم:

(۱) دست‌نویس شماره ۴۱۷۵/۱ (ریزفیلیم)، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد

دانشگاه تهران، محفوظ در کتابخانه ملی مارچانای ونیز (ایتالیا)، تاریخ تحریر: ۸۵۷ق، کاتب: عبدالله الآماسی.

دست‌نویس حاضر کهن‌ترین دست‌نویس سلک الجواهر است که در ۸۵۷ق یعنی یک قرن پس از تألیف آن تحریر شده است، به رغم این فاصله زمانی، این دست‌نویس صحیح‌ترین دست‌نویس است. کاتب آن در فهارس، به اشتباه، «عبدالله الامامی» ثبت شده است. مبنای این اشتباه سهوی فهرست میکروفیلیم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است که منوچهر دانش‌پژوه آن را تدوین و تنظیم کرده است؛ حال آنکه، با کمی دقت و انس با دست‌نویس، می‌توان فهمید که نام کاتب «عبدالله الآماسی» است و حرف سین، به اشتباه، میم ضبط شده است. این احتمال نیز می‌رود که کاتب از اهالی آماسیه و شهری در شمال آسیای صغیر بوده باشد.

این دست‌نویس ۵۳ برگ (۱۰۵ صفحه)، به ابعاد $۱۲/۵ \times ۱۷/۵$ سانتی‌متر دارد و تعداد سطرهای آن متغیر و به خط نسخ تحریر شده و مشکول است. این دست‌نویس کامل است و تمامی ۳۵ قطعه را شامل می‌شود و، بر خلاف آنچه علینقی منزوی در مقدمه لغت‌نامه دهخدا نوشته است، این اثر دست‌نویس‌های زیادی دارد و شمار دست‌نویس‌های کامل بسیار است (دهخدا: ۱ / ۳۵۱).

این دست‌نویس دیباچه‌ای منثور دارد که به سبک نثر مسجع متمایل است. در ظهریه / صفحه نخست دست‌نویس، دو بیت به زبان عربی در تفاوت حرف «ظا» و «ضاد» آمده و، در ذیل این دو بیت، نام «کمال پاشازاده» درج شده، که احتمالاً از صاحب / صاحبان این دست‌نویس بوده است. افزون بر این، در ظهریه، عبارت «اللغة وسیلة المقاصد» در اهمیت لغت ذکر شده است. پس از آن، در صفحه آغازین، عبارت «هذا کتاب لغت سلک الجواهر» آمده و سپس، در ذیل این عنوان، در پانزده سطر، جملات و عباراتی به زبان ترکی درج شده است. از مهم‌ترین اختلاف این دست‌نویس با سایر دست‌نویس‌ها، کتابت نام مؤلف به صورت «عبدالرحمن بن عبدالرحمن الانکوری» است؛ اما با توجه به تکرار عنوان «عبدالحمید» در تمامی دست‌نویس‌های دارای دیباچه و گزارش حاجی خلیفه و اسماعیل پاشا در کشف‌الظنون و هدیه العارفین و، در نهایت، اشاره آشکار مؤلف در ابیات ۱۰۹ و ۵۸۸ به تخلص خود یعنی «حمید»، می‌توان آن را ناشی از اشتباه کاتب دانست. از دیگر نکات حائز اهمیت این دست‌نویس وجود حاشیه و شرح لغات به زبان ترکی عثمانی، در بالا و پایین ابیات و عبارات است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی زین الانسان بالرأس و الرأس بالانسان و کرمهم علی سایر الانبیاء [کذا] بالفصاحة و التبیان.

انجام:

ذُرّ و صدف را ثمن هست ولی ذُرّ من قابل آن نیست کو از دل زاخر رسید

۲) دست‌نویس شماره 176 کتابخانه ملی آنکارا، تاریخ تحریر: ۸۷۴ ق، کاتب: علی بن محسن بن الیاس.

این دست‌نویس مشتمل است بر ۹۰ برگ (۱۸۰ صفحه) به ابعاد ۱۲ × ۱۸ سانتی‌متر و هر صفحه ۷ سطر دارد که به خط نستعلیق کتابت شده و مشکول است (www.yazmalar.gov.tr). تاریخ تحریر در ترقیمۀ دست‌نویس، اول شوال ۸۷۴ ق است. این دست‌نویس نیز، همانند دست‌نویس ونیز، حاشیه و شرحی به زبان ترکی عثمانی دارد و گفتنی است که اطلاعات این دست‌نویس به صورت برگه‌نویسی شده بر روی وبگاه قرار گرفته است. تفاوت مهمی که بین این دست‌نویس و دست‌نویس شماره ۴۱۷۵/۱ وجود دارد این است که، در این دست‌نویس، قطعۀ ۱۸ و ۳۳ جابه‌جا شده است.

از مهم‌ترین ویژگی‌های املائی این دست‌نویس کثرت واوهای زایدی است که گاه و بی‌گاه در خلال کلمات و ابیات آمده، همچنین همانند دست‌نویس ونیز، حروف فارسی «پ، چ، ژ، گ» به صورت «ب، ج، ز، ک» آمده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی زین الانسان بالرأس و الرأس بالانسان و کرمهم علی سایر الاشیاء بالفصاحه و التبیان.
پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
انجام:

دُرّ صدف را ثمن هست ولی دُرّ من علوم قایل و آن نیست کو از دل زآخر رسید
۳) دست‌نویس شماره ۲۶۰/۵ کتابخانه آیت‌الله فاضل خوانساری، تاریخ تحریر: ۸۸۱ ق، کاتب: ابوالقاسم بن جمال‌الدین.

این دست‌نویس، با جلد تیماج قهوه‌ای، مشتمل است بر ۴۷ برگ (۹۳ صفحه؛ ۲۸۴-۳۷۶ مجموعه) به ابعاد ۱۲/۵ × ۲۲ سانتی‌متر که به خط نسخ تحریر شده و مشکول است. این دست‌نویس فاقد دیباچۀ منشور است و، پس از بسمله، قطعۀ نخستین آغاز می‌شود. این دست‌نویس نیز کامل، و مشتمل است بر ۳۵ قطعۀ امّا، همانند دست‌نویس کتابخانه ملی آنکارا، قطعۀ ۱۸ و ۳۳ جابه‌جا شده است.

از مهم‌ترین نکات املائی این نسخه آن است که، بر خلاف دست‌نویس کتابخانه ملی آنکارا که به وفور واوهای زاید در آن به کار رفته، در این دست‌نویس به‌ندرت واو اتصال آمده؛ دیگر آنکه، در اغلب موارد، به جای واوهای دست‌نویس اساس، از حرف تسویه «چو/ چون» استفاده شده است. در این دست‌نویس نیز، حروف فارسی «پ، چ، ژ، گ» به صورت عربی کتابت شده‌اند.

آغاز: بسمله، قطعة الاولى

الله خدا احد یکی دان حیّ زنده رقیب چون نگهبان

انجام:

دُرّ و صدف را ثمن هست ولی دُرّ من قایل و آن نیست کو از دل زاخر رسید

۴) دست‌نویس شماره 999/2 کتابخانه زیتون اوغلی شهر دوشانلی کوتاهیه، تاریخ تحریر: ۸۸۸ق، بی‌کاتب.

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، بسیاری از دست‌نویس‌های کتابخانه‌ها، چه در ایران و چه در ترکیه، فهرست نشده‌اند و تنها اطلاعات مختصری درباره آنها، به صورت برگه‌نویسی شده، بر روی وبگاه این کتابخانه‌ها قرار گرفته است. دست‌نویس حاضر نیز از این قاعده مستثنا نیست و اطلاع‌چندانی از اثر بر روی دو وبگاه یازمالار (www.yazmalar.gov.tr) و کتابخانه ملی آنکارا (<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr>) قرار داده نشده است.

این دست‌نویس به خط رقاع متمایل به تعلیق نوشته شده و مشکول است و از ۴۶ برگ (۹۱ صفحه؛ ۶۱-۱۱۱ مجموعه) ۱۳ سطری تشکیل شده است.

دست‌نویس کتابخانه زیتون اوغلی شهر دوشانلی کوتاهیه همانند دست‌نویس ونیز است؛ به عبارت دیگر، هر دو کامل‌اند و ترتیب قطعات آنها یکی است. به نظر می‌رسد که هر دو دست‌نویس از روی دست‌نویس واحدی ضبط و تحریر شده‌اند. در انجامه این دست‌نویس سه بیت از دیوان حافظ آمده است:

واعظان کین جلوه در محراب [و] منبر می‌کنند چون به خلوت می‌روند آن کار دیگر می‌کنند

مشکلی دارم ز دانشمند مجلس باز پرس
توبه‌فرمایان چرا خود توبه کمتر می‌کنند
گوییا باور نمی‌دارند روز داوری
کین همه قلب [و] دغل در کار داور می‌کنند
از ویژگی‌های املائی این دست‌نویس تنها می‌توان به حروف فارسی «پ، چ، ژ، گ» اشاره کرد که به شیوه عربی درج شده‌اند. به علاوه، همانند دست‌نویس کتابخانه آیت‌الله فاضل خوانساری، بسامد و او اتصال و ربط در آن اندک است. دست‌نویس دارای حواشی و شرح لغات به زبان ترکی عثمانی است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی زین الانسان بالرأس و الرأس بالانسان و کرّمهم علی سایر الاشیاء بالفصاحة و التبیان.

انجام:

حمید این را به سال هفتصد پنجاه و هفت اندر به اتمامش رسانیدی به عون خالق یزدان
(۵) دست‌نویس شماره FY 575 کتابخانه دانشگاه استانبول، بی تاریخ، بی کاتب.
این دست‌نویس که به خط نسخ کتابت شده و مشکول است، مشتمل بر ۶۷ برگ (۱۳۳ صفحه) به ابعاد $۱۳/۶ \times ۱۹/۲$ سانتی‌متر؛ و هر صفحه در ۹ سطر با کاغذ آهارزده و جلد پارچه‌ای مشکی با عطف و حاشیه میشن مشکی است. عنوان‌ها و سرلوح‌ها به رنگ قرمز و، در بین سطور، شرح و توضیحاتی به ترکی عثمانی آمده است (Ateş: 263).
دکتر توفیق سبحانی احتمال داده که این دست‌نویس کهن‌ترین دست‌نویس موجود از *سلک الجواهر* باشد اما دلیلی متقن برای گفته خود ذکر نکرده است (سبحانی و آق‌سو: ۲۶۵). دست‌نویس حاضر دیباچه ندارد و برگ دوم دست‌نویس (از مصراع دوم بیت چهارم تا ابتدای بیت سیزدهم) افتاده است. ترتیب قطعات آن همانند دست‌نویس اساس و دست‌نویس کوتاهیه است.

از ویژگی‌های املائی این دست‌نویس تنها می‌توان به حروف فارسی «پ، چ، ژ، گ» اشاره کرد که به شیوه عربی درج شده‌اند. در مجموع، این دست‌نویس کم‌اشتباه است و به خطی خوش و خوانا نوشته شده است.

آغاز: هذا کتاب سلک الجواهر بدور، بسمله

الله خدا احد یکی دان حیّ زنده رقیب چون نگهبان

انجام:

حمید این را به سال هفتصد و پنجاه و هفت اندر به اتمامش رسانیدی به عون خالق و یزدان (۶) دست‌نویس شماره ۸۵۸۴/۱ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، بی‌تاریخ، کاتب: [مولانا محمد عبدالفائق].

این دست‌نویس در مجموعه ۸۵۸۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. این مجموعه مشتمل بر هفت رساله در لغت است که همگی فرهنگنامه منظوم‌اند و، به ترتیب، عبارت‌اند از *سلک الجواهر*، *عقود الجواهر*، *نصاب الصبیان*، *نصیب الفتیان* و *نشیب البیان*، مخمسات، *تحفه حسام* و *اعجوبة الغرایب*. در *ظهریه* / برگ نخست، ابتدا عبارت «من مملکات الفقیر عبدالقادر. برآدر [کذا] زاهد الماس محمد پاشا غفر لهما» و پس از آن، *مُهر* «عبدالقادر» که در آن، ذیل نام، سال ۱۲۱۲ (احتمالاً قمری) درج شده و *مُهر* دیگری به نام «حضرت مولانا قدس سره عبدالفائق» در ذیل نوشته ناخوانایی آمده است. این عبارت ناخوانا صاحب دست‌نویس و کاتب آن را مشخص می‌کند که فهرست‌نگار محترم بدان توجه نداشته است: «عبد میر عبدالقادر الی ید الفقیر السید محمد فائق احمد تکدی... زاده غفر لهما». بدین ترتیب مشخص می‌شود که کاتب دست‌نویس مولانا عبدالفائق و مالک آن عبدالقادر است. لقب «پاشا» در عبارت نخست، نیز مبین آن است که مالک اثر یا در مناطق ترک‌نشین / آذری‌نشین سکونت داشته یا اصل وی از آن مناطق بوده است.

جلد این دست‌نویس تیماج تریاکی ضربی مقوی، و خط آن نستعلیق قرن ۱۱ و ۱۲ هجری است. نوع کاغذ، در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، فرنگی و در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، سپاهانی ذکر شده است و مشتمل است بر ۲۱ برگ (۴۱ صفحه) و در هر صفحه ۱۸ سطر (← دانش‌پژوه ۱: ۱۷/۱۶۶). دست‌نویس حاضر به خطی خوش و خوانا تحریر شده و از نظر اختلاف با دست‌نویس اساس، بسیار کم‌اختلاف و کم‌اشتباه است. این

دست‌نویس کامل است و نکته شایان ذکر آنکه نام تمام بحور و اوزانِ قطعاتِ عناوین آمده است.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی زین الانسان بالرأس و الرأس بالانسان و کرّمهم علی سایر الاشیاء بالفصاحه و التبیان.

انجام:

دُرّ صدف را ثمن هست ولی دُرّ من قابل آن نیست کو از دل زاهر رسید

(۷) دست‌نویس شماره ۲۱۰۴۷ کتابخانه ملی ایران، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.

دست‌نویس کتابخانه ملی ایران به خط نسخ نوشته شده و مشکول است. جلد آن مقوی با رویه تیماج مشکی فرسوده، با ترنج ضربی، اندرون کاغذ صورتی و نوع کاغذ آن سمرقندی است. این نسخه که ۱۳۲ برگ دارد، دست‌نویسی آشفته است و احتمالاً برخی از برگ‌های آن در عکس‌برداری جابه‌جا شده یا اینکه کاتب به همین ترتیب آن را نگاشته است. اطلاعات این دست‌نویس بر روی وبگاه کتابخانه ملی قرار گرفته است. علاوه بر این، این دست‌نویس متعلق به احمد مستوفی بوده، که از سوی کتابخانه ملی ایران خریداری شده است (← درایتی ۱: ۱۸ / ۳۵۱؛ همو ۲: ۶ / ۱۸۶).

دیباچه دست‌نویس کتابخانه ملی ناقص و چند سطر آغازین آن افتاده است. قطعات ۱۸ و ۳۳ نیز جابه‌جا شده و قطعه ۳۵ را ندارد. در حواشی، ابیات و لغات به زبان فارسی شرح شده و این مسئله می‌تواند بیانگر آن باشد که این دست‌نویس در ایران کتابت شده است. از دیگر نکات شایان ذکر، کم‌سوادی کاتب در علم عروض است که اغلب اوزان و بحور قطعات را اشتباه کتابت کرده است.

آغاز: [افتادگی] ... النیران المستحقین بالرحمة علی رغم الشیطان...

انجام:

حمید این را به سال هفت‌صد پنجاه هفت اندر به اتمامش رسانیدی به عون خالق یزدان

(۸) دست‌نویس شماره ۹۵۱۲/۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، بی‌تاریخ، بی‌کاتب.

این دست‌نویس به خط نسخ تحریر شده و مشکول است و جلد تیماج زردرنگ دارد و احتمالاً در قرن ۹ و ۱۰ هجری کتابت شده باشد (حافظیان بابلی: ۱۸۳/۳). این دست‌نویس دومین متن از مجموعه‌ای است که در زمینه لغت نگاشته شده است.

این دست‌نویس مشتمل است بر ۲۸ برگ (۳۷-۶۴ پ) به ابعاد ۱۷/۵ × ۲۴/۵ سانتی‌متر و هر صفحه ۱۳ سطر دارد. به علاوه، دست‌نویس مجلس شورای اسلامی کامل و بدون افتادگی است؛ اما همانند دست‌نویس‌های کتابخانه آیت‌الله فاضل خوانساری، کتابخانه ملی آنکارا و کتابخانه ملی ایران، قطعه ۳۳ و ۱۸ جابه‌جا شده‌اند. از نکات دیگر این دست‌نویس، خوش‌ذوقی و تصرف کاتب در آخر قطعات است، به این معنا که کاتب، پس از بیت تخلّص، ترجمه همان بیت را غالباً در همان وزن به زبان ترکی عثمانی آورده است.

آغاز: بسم‌له، الحمد لله الذی زین الانسان بالرأس و الرأس بالانسان و کرّمهم علی سایر الاشیاء بالفصاحة و التبیان.

انجام:

حمید این را به سال هفتصد پنجاه هفت اندر به اتمامش رسانیدی به عونی خالق یزدان

۵ بررسی محتوایی و سبکی سلک الجواهر
سلک الجواهر با دیباچه‌ای به نثر مسجع و آراسته به صنایع ادبی و هنری آغاز می‌شود. این صنایع ادبی عبارت‌اند از:

(۱) طرد و عکس: «الحمد لله الذی زین الانسان بالرأس و الرأس بالانسان».

(۲) تضمین: «و کرّمهم علی سایر الاشیاء بالفصاحة و التبیان. قال الله تبارک و تعالی... الرّحمن،

عَلَّمَ الْقُرْآنَ، خلق الانسان، عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» (← الرحمن / ۵۵: ۱-۴).

(۳) درج عبارت «و بعد»، که نزد خطیبان عرب رایج بوده است. این عبارت نوعی

اختصار است بدین معنی: پس از حمد و ثنای پروردگار سخنم را آغاز می‌کنم.

۴) سجع‌سازی: «ناظم این جواهر طاهره و قایل این ابیات ظاهره»: «المقر علی ذنوبه الکبیره و المعترف علی دیونه الکثیره».

۵) تضمین‌المزدوج: «که وقتی از خاطر خطیر حاضر و دل ناصر بصیر ناظر عبور کرد»؛ «به فصاحت لسان و کتابت بنان».

۶) جناس: «شاعرین عالمین» و «شاعری عالمین».

۷) تشبیه: «مهور اعراسِ نظم»، اضافه تشبیهی.

۸) تلمیح: اشاره به حسّان بن ثابت شاعر النبی ص: «گلِ بهار را از گلزار چمنِ باطنم چون خدود حسان همچون حسّان به فصاحت لسان و کتابت بنان از نقاب اکمام آزارها به عنایت ملّک پروردگار برگشایم».

۹) کاربرد کلمات متروک، کهن و کم‌کاربرد فارسی؛ نظیر حُفره؛ مغاک؛ بواکر؛ میغ‌های بامدادی؛ لعاب؛ بفتح؛ تصعد؛ بر شدن؛ موزون؛ سنجیده؛ عروج؛ بر رفتن؛ لهو و لعب؛ بازیدن؛ کتابت؛ نبشتن؛ دست‌آبرنجن؛ سوار (آنگو)؛ کاره؛ پُشتواره؛ و بسیاری از کلمات دیگر که مجال ذکر آنها در این مختصر نیست.

۱۰) ترکیب‌سازی و به کار بردن ترکیبات نو که در ترجمه کلمات عربی آمده است؛ مانند صانع؛ دست‌کار؛ مصلح؛ نیک‌کار؛ ضامر؛ باریک‌میان؛ مُکَلِّثم؛ گردرو؛ سائل؛ زبان‌خواه؛ حاضینه و قابله؛ پیش‌یار؛ و ...

مؤلف، در دیباچه، اشاره صریحی به صنایع بدیعی دارد، که بیانگر آگاهی او از فنون و صنایع بلاغی است: «بعض صنعت بدیع را مثل تجنیسات و مقلوبات و اشتقاق و غیرها به مرکب‌های گوناگون رقم زد». به علاوه، همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، او به‌خوبی با صرف و نحو عربی نیز آشناست. نمونه این آشنایی را می‌توان در عبارتهای ذیل، به ترتیب، از مقدمه و قطعه ۳۲ سلک الجواهر به‌وضوح مشاهده کرد: «شاعری عالمین» و «صاحبی نصیبین» (در هردو، حذف نون به سبب اضافه شدن)؛ «متیما و متی، آیان: کی، تتری: پیایی، ما/ چه و آن چیز، که: هل هست و این: گر چون لُو و لَولا».

قطعات مندرج در سلک الجواهر در اوزان و بحور مختلفی تنظیم شده است؛ از جملهٔ پرکاربردترین آنها عبارت است از: بحر رمل (۱۲ قطعه)؛ بحر هزج (۱۰ قطعه)؛ بحر سریع (۴ قطعه)؛ بحر منسرح (۳ قطعه)؛ بحر رجز و مضارع (هرکدام ۲ قطعه)؛ بحر خفیف و مجتث (هرکدام ۲ قطعه).

در پایان باید افزود که قطعات موجود در سلک الجواهر به موضوع خاصی اختصاص ندارد، جز چند قطعه نظیر قطعهٔ نخست که در آن به بهشت، جهنم و اسماء الهی اشاره شده است و یا قطعهٔ ۳۲ در آدات و مبحث حرف از صرف عربی.

۶ روش عبدالحمید در منظوم ساختن لغات

عبدالحمید برای منظوم ساختن لغات از روش‌های مختلفی استفاده کرده است؛ این روش‌ها به شرح ذیل است:

(۱) لغات و معانی آنها، در یک مصراع/بیت، به صورت پیوسته و موزون گنجانده شده است:

ابتدا و افتتاح و فاتحت: آغاز کار

مشی: رفتن، کنس: رفتن، نبت: رستن، شأن: کار (بیت ۱۲)

قرد: کپی، فرد: تنها، قدر: اندازه است و قدر:

دیگ، خلیصان و ولیجه: یار ویژه، کُهف: غار (بیت ۲۳)

(۲) برای پُر کردن وزن، حروف ربط، فعل ربطی و گاهی افعال و لغاتی، به

ضرورت، به مصراع/بیت افزوده شده است:

- حرف ربط:

ذهن: فهم و ذهن: روغن، عود: گشتن، عود: شاخ

عدو: عدوان و قَنص: تَک باشد و ظلم و شکار (بیت ۱۵)

- چو، چون، همچو، همچون:

مالک، دیگر ملیک همچو ملِک: پادشاه

هست رثوف و رحیم مثل عطوف: مهربان (بیت ۵۷)

هیكل و تعویذ و عُوذَه چون تمیمه: هیكل اُنْد

كَبَس: پوشیدن، بَطَانَه: یارِ ویژه؛ آستر (بیت ۷۸)

- برخی لغات:

صحیفه: قِطْ و زَبْر، سِیْفَر: نامه چون کتاب، آیه:

نشان، كُرَّاسَه: مصحف، دادرْم، خواننده: چون قاری (بیت ۱۴۱)

- افعال ربط:

قریتان: مکه است و طایف، ماه و خورشید: آزهرا

فقر و فرتوتی: آمران، شرق و خاور: خافقان (بیت ۹۹)

- دیگر افعال:

ساقِ حرّ: قمری نَر دان و چو صَلُصُل: فاخته

أجدل: صعوه است، چرغ: زغوه، یعسوب: مُنچ نر (بیت ۶۱)

بخیل: زُفْت و صَلَابِت: سختی، لین: نرم، بالوعه

چه؟ تن‌شوی، اُنْدکی: قَلْت شُمَر، کثرت: چو بسیاری (بیت ۱۳۸)

۳) گاهی، برای ذکر معنای لغت، از حروف استفهام بهره گرفته است:

خضراء و سماء چه؟ آسمان است عالم: تو بدان به غیر یزدان (بیت ۲)

نصیف و خادم و منصف چه؟ خدمتکار ای دادر

دگر دارو فروشنده: چو عطار آمد و داری (بیت ۱۴۵)

۴) گاه دو یا چند لغت هم معنی پشت سر هم آمده و با یک کلمه فارسی / عربی

مصطلح در زبان فارسی معنی شده است:

آزفه و راجفه، رادفه و قارعه واقعه و غاشیه: روز قیامت بدان (بیت ۵۶)

۵) در مواردی، لغت و معنی آن به صورت لَفّ و نشر مرتب آمده است؛

بدین صورت که ابتدا دو واژه پشت سر هم و بعد از آن، معنی آنها می‌آید به صورتی

که واژه سوم معنی واژه اولی و واژه چهارم معنی دومی است:

فردوس و سقر: بهشت و دوزخ دربان بهشت: هست رضوان (بیت ۴)

۶) گاه، برای یک لغت، دو معنی آمده است:

أهلب: أسبِ درازموی و عتیق: گوهری

نهد: بلند آسب، حجر: چون رمکّه؛ مادیان (بیت ۴۷)

۷) در مواردی معنی لغت در یک جمله بیان می‌شود:

مرفقه و مصدغه: بالش تکیه است و سر

شملة: گلیم بزرگ، محرضه: آشنا دان (بیت ۴۹)

۸) بهره‌گیری از ادات استثناء در بیان معنی واژه:

ترأس: مردی با سپر، آکشف چه باشد؟ بی سپر

بانیزه: چون رامح بود، بی‌نیزه: نبود جز آجم (بیت ۱۶۴)

۷ نتیجه

تحقیق در میراث مکتوب ایرانی - اسلامی کوششی در جهت احیای آثاری است که در کتابخانه‌ها متروک افتاده‌اند. بسیاری از متون و دست‌نوشته‌های فارسی که در گمنامی به سر می‌برند می‌توانند سیر علمی شاخه‌های علوم نظیر صرف و نحو، لغت، بلاغت و... را دست‌یاب کنند. در این جستار کوشیدیم، در معرفی و احیای نسخه‌های خطی، به ویژه در حوزه لغت و فرهنگ‌های منظوم، گامی کوچک برداریم. سلک الجواهر از بی‌شمار نسخه‌های نفیسی است که، به رغم اهمیت آن در زمینه آموزش زبان فارسی، تا کنون مجال خودنمایی نیافته است. بنا بر اهمیت فرهنگنامه‌های منظوم، تلاش کردیم، با بهره‌گیری از فهرست‌های موجود از کتابخانه‌های ایران و جهان، دست‌نوشته‌های این اثر را گردآوری کنیم.

در میان دست‌نوشته‌های سلک الجواهر، دست‌نویس کتابخانه مارچانا در ونیز ایتالیا، که ریزفیلیم آن در مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، کهن‌ترین دست‌نویسی است که به فاصله یک قرن پس از تنظیم اثر، در ۱۸۵۷ق، کتابت شده است.

بنا بر اهمیت سلک الجواهر در زمینه فرهنگ‌نامه‌نویسی، این کتاب به شیوه انتقادی تصحیح شده است. امید است پس از انتشار آن مورد استفاده پژوهشگران این عرصه قرار بگیرد.^۱

منابع

قرآن کریم.

انگوری، عبدالحمید، منیة الواعظین و غنبة المتعظین، شماره ۳۴۵۲/۲، کتابخانه آیت‌الله نجفی مرعشی، قم. ابونصر فراهی، مسعود بن ابی‌بکر، نصاب الصبیان، به تصحیح حسن انوری، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۷۲.

بغدادی، اسماعیل پاشا، هدیه العارفین، اسماء المؤلفین و آثار المصنفین، ج ۱، [بی‌نا]، بیروت ۱۹۵۱ م. بهارلو، حمیدرضا، «آشنایی با کتابخانه ملی مارچانا (ونیز)»، کیهان فرهنگی، ش ۴۸ اسفند ۱۳۶۶، ص ۳۴-۳۶. تهامی، غلامرضا، فرهنگ اعلام تاریخ اسلام، ج ۱، شرکت سهامی انتشار، تهران ۱۳۸۵. تیه‌پولو، ماریا فرانچسکا، اسناد مربوط به روابط تاریخی ایران و جمهوری ونیز از دوره اینخانان تا عصر صفوی (فهرست نمایشگاه)، ترجمه ایرج انوار و قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تهران ۱۳۵۲.

جعفریان، رسول، میراث اسلامی ایران، ج ۵، کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، قم ۱۳۷۶. حاجی خیلغه، مصطفی بن عبدالله، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، ج ۲، چاپ اُفست، دار احیاء التراث العربی، بیروت [بی‌تا].

حافظیان بابلی، ابوالفضل، فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۰ (نسخه‌های شماره ۹۲۰۱-۹۶۰۰)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۸۸.

حسینی، سید محمدتقی، فهرست دست‌نویس‌های فارسی کتابخانه فاتح (استانبول)، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۹۲.

حسینی اشکوری، سید احمد و سید محمود مرعشی نجفی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۹، کتابخانه آیت‌الله نجفی مرعشی، قم ۱۳۶۰.

۱. صادقی، رضا، تصحیح انتقادی سلک الجواهر (با مقدمه و تعلیقات)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته زبان و ادبیات فارسی، استاد راهنما: تقی پورنامداریان، استاد مشاور: سید مهدی طباطبایی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران ۱۳۹۵.

- حسینی اشکوری، سید جعفر و سید صادق، حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج ۱، مجمع ذخائر اسلامی، قم ۱۳۷۷.
- دانش‌پژوه، محمد (۱)، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۷ (ش ۸۰۰۱-۱۰۰۵۰)، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۶۳.
- _____ (۲)، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، چاپخانه سازمان چاپ دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۸.
- درایتی، مصطفی (۱)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران ۱۳۹۱.
- _____ (۲)، فهرستواره دست‌نویست‌های ایران (دنا)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۸۹.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، ج ۱ (مقدمه)، سازمان لغت‌نامه دهخدا (زیر نظر دانشگاه تهران)، تهران ۱۳۲۵.
- دیباچی، ابراهیم، فرهنگ فراهی (عربی-فارسی): شرح نصاب ابونصر فراهی، انتشارات جاجرمی، تهران ۱۳۸۲.
- رسولی، اختر، «عبدالحمید انگوری»، دانشنامه ادب فارسی؛ ادب فارسی در آنتولوژی و بالکان (ج ۶)، به سرپرستی حسن انوشه، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۷۵.
- ریاحی، محمدمامین، زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، چاپ دوم، اطلاعات، تهران ۱۳۹۰.
- سبحانی، توفیق، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مغیسا، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۶۶.
- سبحانی، توفیق و حسام‌الدین آق‌سو، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران ۱۳۷۴.
- سجادی، سیدجعفر، فرهنگ علوم عقلی، ۲ جلد، کتابفروشی ابن سینا، تهران ۱۳۴۱.
- سید یونسی، میر وودود، فهرست کتابخانه ملی تبریز، ج ۲ (کتب اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوانی)، چاپخانه شفق، تبریز ۱۳۵۰.
- عبدالرزاق احمد، سالم، فهرس مخطوطات مکتبه الأوقاف العامة فی الموصل، جزء ۳، چاپ دوم، [بی‌نا]، بغداد ۱۴۰۲ق.
- عبدالسلام رؤوف، عماد، الآثار الخطیه فی المکتبه القادریه فی جامع الشیخ عبدالقادر الکیلانی، ج ۵، مطبعة المعارف، بغداد ۱۹۸۰م.

- علیزاده خیاط، ناصر و بهروز ایمانی، «ملتسمات انکوری (آنقروی)»، آینه میراث، دوره جدید، ضمیمه ۳۸، سال دوازدهم، میراث مکتوب، تهران ۱۳۹۳.
- فاضلی، محمدحسن و سیدجعفر حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله فاضل خوانساری، دفتر اول (کتب خطی آخوند ملا محمدعلی خوانساری)، انصاریان، قم ۱۳۷۴.
- قره‌بلوط، علی الرضا و احمد طوران قره‌بلوط، معجم التاريخ التراث اسلامی فی مکتبات العالم، ج ۲: المخطوطات و المطبوعات، دارالعقبه قیصری، ترکیه (قیصریه) ۲۰۰۲ م.
- کخاله، عمر رضا، معجم المؤلفین: تراجم مصنفی الکتب العربیه، جزء ۵، المكتبة العربیه بدمشق (عبید اخوان)، دمشق ۱۳۷۷ ق.
- کیوانی، مجدالدین، «انکارا»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، به سرپرستی کاظم موسوی بجنوردی، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۲۸-۲۳۵.
- منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۳، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، تهران ۱۳۴۸.
- منزوی، علینقی، فرهنگنامه‌های عربی به فارسی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۳۷.
- نخجوانی، محمد، فهرست کتابخانه دولتی تربیت تبریز (کتب خطی)، چاپخانه شفق، تبریز ۱۳۲۹.
- ATEŞ, Ahmed, *Istanbul Kütüphanelerinde Farsça Menzum Eserler*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968.
- BROCKELMANN, Carl, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Zweiter Supplement band, Vol. 2, E. J. Brill, Liden 1938.
- GÖLPINARALI, Abdülbaki, *Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu*, C. 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr>
- <https://www.yazmalar.gov.tr>

معرفی دست‌نویس‌های سلك الجواهر...

سلك الجواهر

الحمد لله الذي عز الانسا ان الارس والارسل الانسا وكريم
 شارب لليب اء الفسحة واليب الكوا قاله تبارك وقال
 في كلامه القدوس الجيد وكاتبه كبري الجيد اء العرسع القرآن مطروحا
 عليه البيان . والصلق على عهد الميرف الى كاترا الانام لمحو الذوق
 ولا تام من فانا الصبيان والسلام على آله الى يوم الحساب وقول
 البيان . وانثا على آله منور الحنان منور المرزة ككفان التزايد
 المحققين الرحمة على زعم الشيطان القين والعل البيان **و بعد**
 حين كبري انهم ان جواهر طامره وقاير لبيت طامره المترقون
 كبري والعرش على ربه الكبري عبد الرحمن يعين العرش كبري
 اصل الله تعالى عاقبتها له وقايرنا طوطيها خاضوا وذل امر صبيرنا

عمود كركه اقدار شاعرين عظيمين وشاعري عالمين شمس نير في
 قلوبهم صاحون فضيلين مكنان ابد والذين انور الفاني والادنام
 الياف الخري طبيب الله تعالى في الادوية الصبابة وروح في الاخرى الصبا
 كروه دهر لسادان كوا حريف نجيب مهور اعزاز نظم صرف كم وكل وهار
 اكر الجهر باطنم جود خدو حسان مجموعتا ان فصاحت لسان
 وكاتب بيان از تياب اكلام از طار جارية ملك كوكا به كسليم جهت تجرم
 طبيعت خريشك باشغولي ساختم تا بنفاسي في قبيعه دورين نجيب
 حاصل شد نميدد بانصد ونجاه بيت ديكر در آخره قطعك بيت دار
 زياده از ابيات معدود مدح كرده باشان از تركيب فارسي
 بان محظوظ كرده بعض منسبت بدعي را مثل منسبات و مقاربات
 و اشتقاق و ضربها بگرهها كوي تا كون رقم و كلام فصل كلكا بدوم

تصوير ۱. برگ آغازين دست‌نويس كتابخانه مارچانا در ونيز ايتاليا،
 موجود در كتابخانه مركزي دانشگاه تهران به شماره ريز فيلم ۴۱۷۵/۱

3

مَدَاوَكُنْهٖ وَسَاءُ وَاغَايْتُ وَحَدَّ مَادَّةً فُصُوْحِي
 قُصَايِي وَنَهَايْتُ نَاعِيَّتْ جُرْنِ عَايِيَّتْ بِأَيَّانِ
 حَمِيْدًا بِرَبِّكَالْهَفْتَصَدُّ وَبِحَاوِ وَهَفَّتْ أُنْدَر
 بِأَيَّامِشْ رَسَائِدِي بِعَوْنِ خَالِقِي بِرَدِّكَ أَنْ

شُكْرًا بِرَبِّكَ أَنْ تَنْخُجَ آخِرَ رَسِيدِ
 جَمَاهُ فَهَرَمَنْدَرَا حَفْنَهٗ قَاخِرَ رَسِيدِ
 دَرُودِ صَدَفِ رَاغَمَنْ هَسْتِ وَبِي دَرِيْمَنْ
 قَابِلِ أَنْ نَيْسْتِ كَمَا أَنْزَلْتَ آخِرَ رَسِيدِ

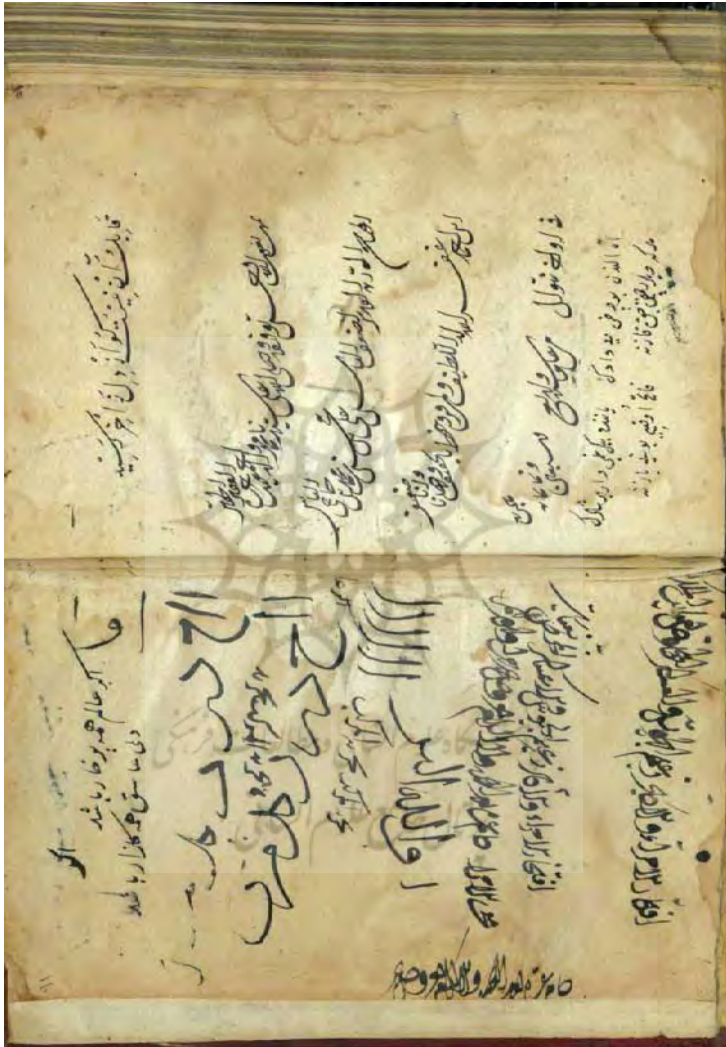
کتابخانه ملی ایران
 تهران

تصویر ۲. انجامة دست‌نویس کتابخانه مارچانا در ونیز ایتالیا،

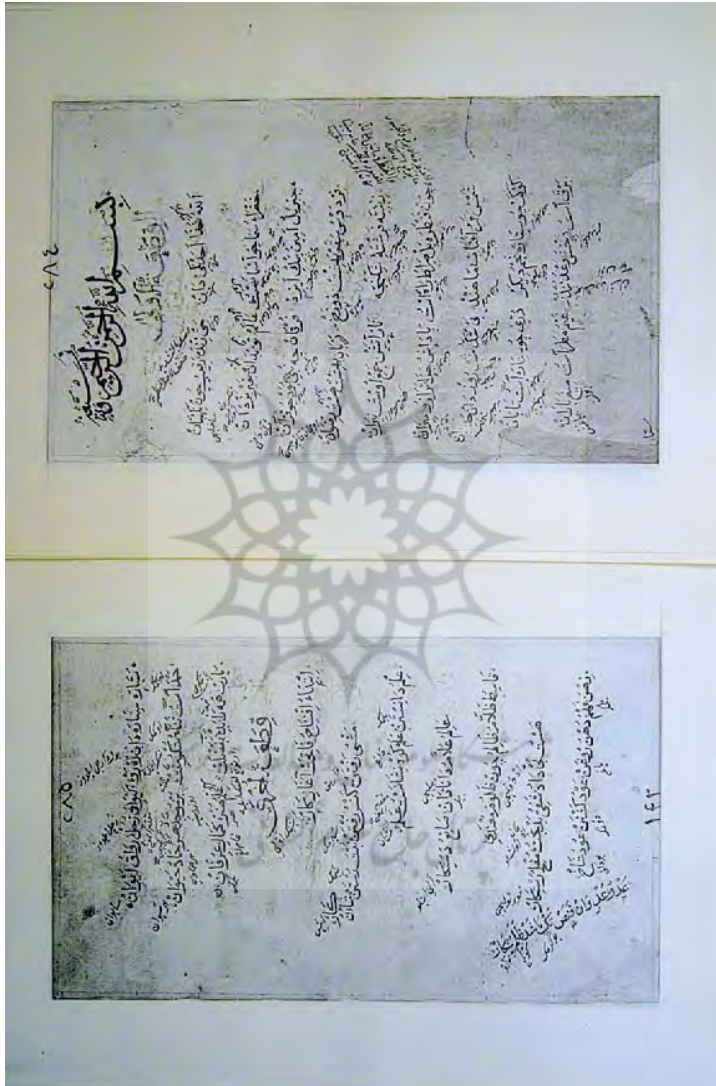
موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ریزفيلم ۴۱۷۵/۱

تصویر ۳. برگ آغازین دست‌نویس کتابخانه ملی آنکارا، به شماره ۱۷۶

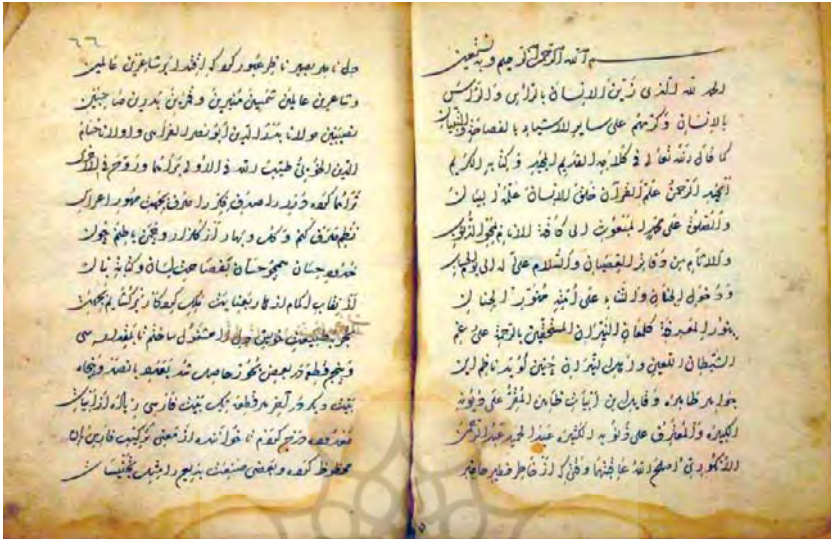
تصویر ۴. انجامه دست‌نویس کتابخانه ملی آنکارا، به شماره 176

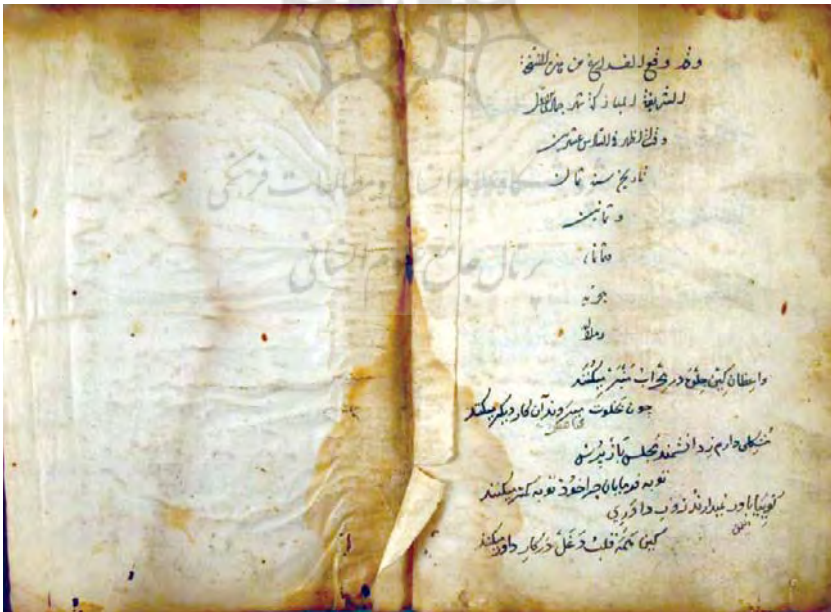
تصویر ۵. برگ آغازین دست‌نویس کتابخانه آیت‌الله فاضل خوانساری، به شماره ۲۶۰/۵

تصویر ۶. انجامة دست‌نویس کتابخانه آیت‌الله فاضل خونساری، به شماره ۲۶۰/۵

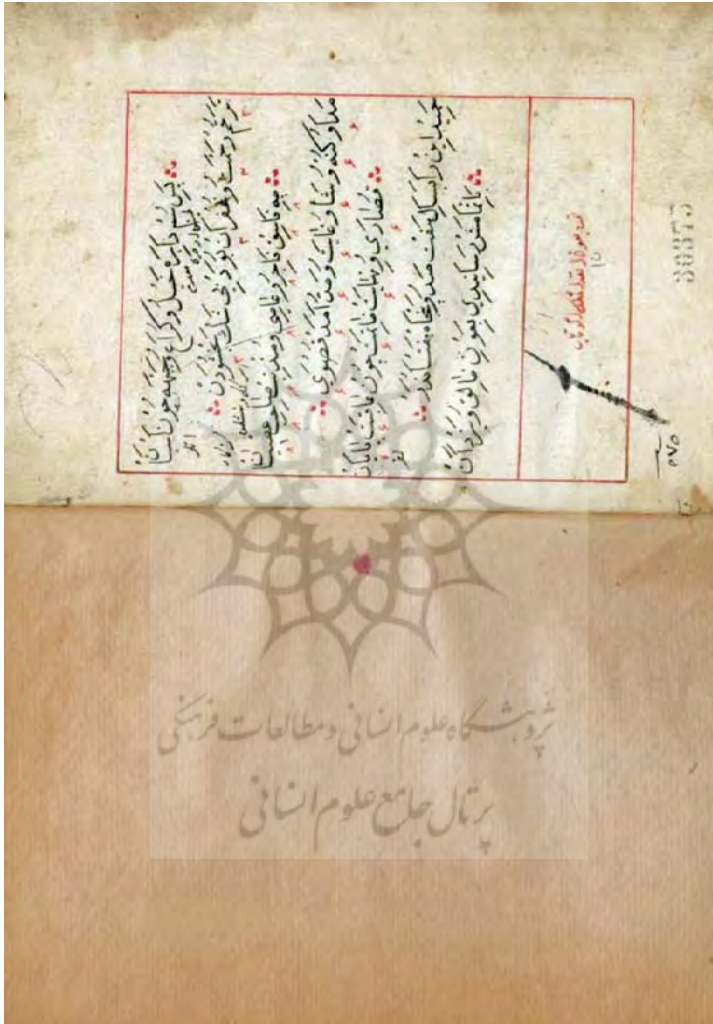
تصویر ۷. برگ آغازین دست‌نویس کتابخانه زیتون اوغلی شهر دوشانلی کوتاهیه، به شماره 2/999

تصویر ۸. انجامه دست‌نویس کتابخانه زیتون اوغلی شهر دوشانلی کوتاهیه، به شماره 2/999

تصویر ۹. برگ آغازین دست‌نویس کتابخانه دانشگاه استانبول، به شماره ۵۷۵. FY.

تصویر ۱۰. انجامه دست‌نویس کتابخانه دانشگاه استانبول، به شماره 575.FY

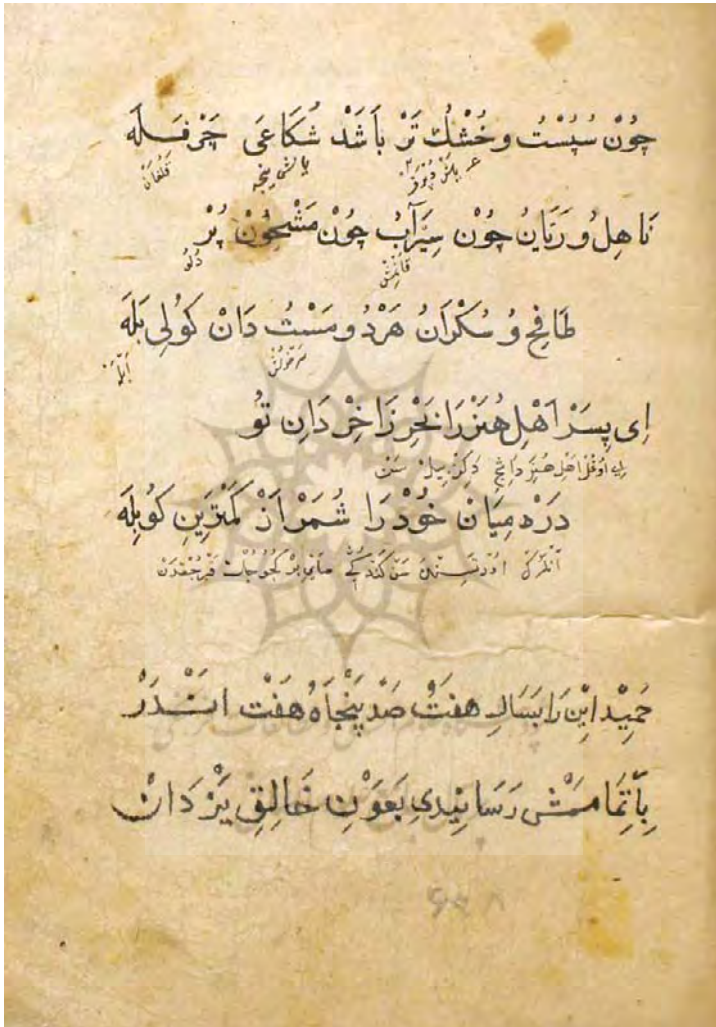
تصویر ۱۱. برگ آغازین کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۸۵۸۴/۱

تصویر ۱۲. انجامة کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۸۵۸۴/۱

تصویر ۱۳. برگ آغازین کتابخانه ملی ایران، به شماره ۲۱۰۴۷

تصویر ۱۴. انجامة دست‌نویس کتابخانه ملی ایران، به شماره ۲۱۰۴۷

تصویر ۱۵. برگ آغازین کتابخانه مجلس، به شماره ۹۵۱۲/۲

تصویر ۱۶. انجامة دست‌نویس کتابخانه مجلس، به شماره ۹۵۱۲/۲